

THE QUR'AN AND THE BELIEF IN A "HIGH GOD"¹

KUR'AN VE "ÜST TANRI" İNANCI

William Montgomery Watt (Edinburg)

Çevirenler: Dr. Arif GEZER-Dr. Ömer PAKİŞ

1970 Yılında Brüksel'de tertip edilen Beşinci Uluslararası Arabiyâtçılar ve İslamîyatçılar Kongresinde, "*İslam Öncesi Mekke'de 'Üst Tanrı' İnanıcı*" başlıklı bir makale okudum.² Bu makale Kuran'ın, M.S. 600 yıllarında Mekke'deki bazı insanların, bir taraftan bazı alt tanrıların varlığını kabul ederken diğer taraftan da Allah'a, bir *Üst Tanrı* olarak inandıklarını gösteren birçok ayeti içerdiğini ortaya koydu. Bazı durumlarda bu alt tanrıların, kendilerine ibadet edenler adına *Üst Tanrı* ile diyalog kurabilen melekler olarak kabul edildikleri de görülmektedir. Bir örnek olarak; putperestlerin, Allah'ı bir yaratıcı olarak kabul eden kişiler olarak tasvir edildiği 29. surenin 61.-65. ayetleri verilebilir:

"And olsun ki onlara, 'Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?' diye sorsan, mutlaka, 'Allah' derler.

...Yine onlara, 'Gökten suyu indirip onunla, ölümünün ardından yeryüzünü canlandıran kimdir?' diye sorsan, mutlaka 'Allah' derler... Yine onlar, gemiye bindikleri zaman, tapılacak tek varlık olarak, ona yalvarırlar. Fakat onları salimen karaya çıkardığında, onlar yine ortaklar koşarlar." (Ankebut; 29/61-65)

Allah'ı bir *Üst Tanrı* olarak kabul eden bu anlayış, belki de salt çok tanrıcılıktan daha yaygın olabilir. Fakat kaynaklarımızın yetersizliği, bu konuda kesin bir sonuca varmayı imkânsız kılmaktadır.

Yeni bir kitap, Greco-Romen döneminde Semitik (Sami ırkların yaşadığı) Yakın Doğu'da, *Üst veya Süper bir Tanrı* inancının yaygın olduğu gerçeğine dikkat çekti. **Javier Teixidor** tarafından "*The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Romen Near East*" adıyla yazılan bu kitap, 1977'de Princeton'da yayımlandı. Bu kitap, bazı yazıtlar üzerinde bir çalışmaya dayanmaktadır. Yazıtlar ise, normal erkek ve kadınların dikkate değer inançlarını yansıtmaktadır. Sonuç hakkında şu iki kısa değerlendirme yapılabilir:

Bu epigrafik bilgiler, bazı küçük tanrıların yanı sıra, aynı anda süper bir tanrıya da ibadetin mevcut olduğunu bildirmektedir. Bir *Üst Tanrının* diğer bütün tanrıları kontrol ettiği veya dünyayı yaratmada ve gözetmede süper bir gücün olduğu inancı, tek tanrıcılığı oluşturmamaktadır. Fakat bu tür inançlara artan vurgu, tek tanrıcılığa, özellikle de diğer tanrıların varlığının ihracına yönelik bir eğilimi ortaya koymaktadır. (s. 17)

Bu kitabeleri yazan kişiler, gücü, diğer ilahi güçleri aşan ve tek başına yegane gücün sahibi olan en büyük bir tanrıya ibadet ediyorlardı ve onun Gök Tanrısı olduğuna inanılıyordu. Gök ona aitti. Daha küçük olan diğer tanrılar, onun elçileri ve vekilleriydi. Birinci kısımda izah edildiği gibi, melekler inancı Pers ve Helenistik dönemlerde, Yakın Doğu'daki dini yaşamın belirgin bir özelliği haline gelmişti. Bu inanç meleklerle elçilik

¹ İslam LVI, Heft 2 (1979)

² Actes (Brussels, 1970), pp. 499-505, also published in Journal of Semitic Studies, XVI (1971), pp. 35-40; and in Proceeding of the 12th Congress (Stockholm, 1970)...for the History of Religions (Leiden, 1975), pp. 228-34)

görevini veriyordu, fakat aynı zamanda Gök Tanrı'nın, tanrılar arasındaki hiyerarşinin zirvesinde bulunduğu gerçeğine de dikkat çekiyordu. Diğer taraftan önceki sayfalarda, kitabeleri üzerinde çalışılan çeşitli grupların dini yaşamları, atalarının geleneklerine dayandırılıyordu. (s. 161-2)

Bu son yorum bir *En Büyük Tanrıya* ibadetin bir yenilik olmadığını, bilakis bir yönüyle onun bir *atalar kültü* olduğunu göstermektedir.

Kuranî bilgiler, çok yaygın olan bu *Üst veya En Büyük Tanrı İnancı* ile birlikte değerlendirildiğinde, kesinlikle ortaya çıkmaktadır ki Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vahiy almaya başladığı zaman Mekke'de, inanan insanlar arasındaki belirgin dini manzara, bu *Üst veya En Büyük Tanrı* inancıydı ki orada bu tanrıya Allah deniyordu. İslam'ın modern öğrencileri için bu durum, Kuran mesajının ilk önce bu inancı taşıyanlara yönlendirilmesinin anlaşılması açısından mantıkî bir mahiyete sahiptir. Önceki sayfalarda nakledilen malzemeye ek olarak 43. surenin 26. ayetinde İbrahim'in (a.s.), klanına şöyle demesi de dikkat çekicidir: "*Ben sizin tapıklarınızdan uzağım beni yaratan müstesna.*" Muhtemelen Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mekke'deki yaklaşımı da böyleydi.

O çağda Mekke'deki dinî manzaranın bir hayli çökmüş olduğu öncelikle dikkat çekilmesi gereken önemli bir noktadır. İnsan hayatının doğal güçler tarafından kontrol edildiğine dair kuvvetli bir kanı yoktu. Köylülerin inanç figürlerinden hiçbirisi, tabiatın nizamına istinad etmiyordu. Göçebe Arapların pek nizamlı bir hayata sahip olmadıkları düşünüldüğünde bu durum sürpriz değildi. Bu alt tanrıların ana fonksiyonu açıkça, *Üst Tanrı*'ya aracılık etmektir ki bu anlayış da onların nisbî güçsüzlüğüne delalet etmekteydi. Denizde fırtınaya yakalanmak gibi acil durumlarda, onlar unutulmakta ve duaların hepsi –tapılacak tek varlık olarak- Allah'a yapılmakta idi. Bütün bunlar Kuran'dan öğrenilebilir. İslam öncesi şiirden ise bundan daha fazlası öğrenilmektedir. Şöyle ki; Göçebe Araplar büyük ölçüde kendilerine ve akrabalarına güvenmekteydi Fakat aynı zamanda kendi planlarının zaman (dehr) veya devran (felek) tarafından bozulabileceğini de kabul ediyordu. Bu, kader şeklinde isimlendirilebilecek bir inanıştan ziyade, tabii gerçeklerin kabul edilmesidir. Onlarda dehre ibadet yok idi ve zamanı ifade eden diğer basit kelimeler de kullanılıyordu. Biz, zaman veya devran ile ilgili bu kavramı kabaca "*olayların akışı*" veya "*devranın değişmesi*" şeklinde yorumlayabiliriz. (Anti parantez, Menat Tanrısı ifadesindeki menat kelimesinin 'kader' kelimesiyle aynı kökten geldiği hatırlanabilir. Fakat diğer yandan, İslam öncesi Medine'de bir kabile ismi olan 'Evs Manat' yani 'Manatın Çoğalması' ifadesi de, soy olarak çoğalmanın gücüne işaret etmektedir. Bu nedenle, orijinal gücünü kaybetmeden önce Menat Tanrısı'na yapılan kulluğun, kadere ibadet olarak algılanması gerekmez.) Tüccar olan Mekke'nin eşrafı ve diğer vatandaşları, genel görünüş itibarıyla göçebe Araplardan çok farklı değillerdi. Fakat kendilerine daha çok güvenme eğilimindeydiler. Çünkü onlar tecrübeyle biliyorlardı ki zengin ve maharet sahibi olmak, insanlara olayları kontrol etme gücünü vermekteydi ve devran (felek) tarafından oluşturulan uğursuzluktan ve yıkımlardan korunabilme imkânını sağlıyordu.

Kuran'daki ifadelerle göre Allah'a bir *Üst Tanrı (En Büyük Tanrı)* olarak inanan Mekkeliler, göklerin ve yerin onun tarafından yaratıldığını ve hatta bir anlamda onun mülkü olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca onu özellikle, ekinleri yeşertecek yağmuru yağdıran Tanrı olarak algılıyorlardı. 23. surenin 88. ayetinde müşrikler, bütün bunları, "*Her şeyin melekûtunu elinde tutan, her şeyi koruyup kollayan fakat kendisi korunmaya muhtaç olmayan Tanrı'yı*" kabul eden kişiler olarak vasıflandırılmaktadır. Şüphesiz ki bu düşünce, diğer alt tanrılardan aracılık etmeleri için istekte bulunma uygulamasının temelidir. Allah kabilenin en güçlü Seyyidi, diğer alt tanrılar ise dost oldukları

kimselerin ricaları doğrultusunda o Seyyid katındaki etkinliklerini kullanmaya hazır diğer insanlar gibi düşünölmekteydi.

Muhammed Mekke'de adlı eserde özetlendiği gibi, Allah hakkındaki bu *Üst Tanrı* düşüncesi, Kuran'ın ilk pasajlarındaki öğretilerle karşılaştırıldığında, bazı tezatlara çıkar. O öğretilerde işlenen ilk tema, Tanrı'nın güçlü ve iyilik sahibi olmasıydı. Şüphesiz ki güç, *Üst (En Büyük) Tanrı* düşüncesinin de zımında vardı. Fakat Kur'an, yaratılışın farklı yönlerini detaylı bir şekilde anlatırken daha ileri gider ve bu gücün, büyük bir kudret olduğunda ısrar eder. Bir diğer yeni vurgu da Tanrı'nın iyilik sahibi oluşuna daha çok işaret eder. Diğer alt tanrılar ve Allah en azından bazı zamanlarda, kendilerine uygun bir şekilde niyazda bulunan insanların lehine hareket ediyor olarak görölmektedirler. Bununla birlikte Kuran'a göre Tanrı, dünyanın genel olarak yaratılışında ve onunla ilgili birçok hususlarda insanlığın refahını göz önünde tutmaktadır. Bedevilerin sahip olduğu kişisiz ve duygusuz felek fikrinin tersine –ki bu fikir, putperestlerin sahip olduğu Allah düşüncesinin belirgin bir özelliği olabilir.– Kuran'daki Tanrı, merhametli ve bağışlayıcıdır.

Tanrı'nın çok merhametli ve çok acıyıcı olduğş şeklindeki Kuranî düşünce ile *Üst Tanrı* inancıyla ilgili kabul edilen diğer düşünce arasındaki tezat, ilk ayetlerde geçen diğer dört tema göz önünde bulundurulduğşnda daha açık hale gelir. Şöyle ki: (1) Tanrı kıyamet gününde insanları mahkeme etmek ve onları cennet veya cehenneme yerleştirmek üzere huzurunda toplayacak ve aynı zamanda bu hayatta da onları cezalandıracak veya mükâfatlandıracaktır. (2) (Cömertliğe yapılan özel vurguyla beraber ilk ayetlerde) Tanrı, insanlardan dürüstlikle hareket etmelerini gerekli kılmaktadır. (3) Tanrı insanlardan kendisine ibadet etmelerini yani kendisinin gücünü ve iyiliğini kabul etmelerini istemektedir. (4) Tanrı Peygamberler aracılığıyla, özellikle de Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığıyla, kendisinin ne olduğşnu ve ne yaptığını ve insanlardan ne istediğini onlara haber vermektedir. Fakat Allah'ın bir *Üst Tanrı* olarak kabul edildiği müşrik inancının ise kullar hakkındaki hiçbir ahlakî değere sahip olmadığı görölmektedir. 10. surenin 22. ayetinde, denizdeki fırtınayla ilgili, dramatik bir tanımlama vardır: Gemideki insanlar, sonlarının an meselesi olduğşnu düşündüklerinde, “...onlar tapılacak tek varlık olarak Allah'a, yalvarırlar; 'Eğer bizi bu durumdan kurtarırsan biz gerçekten şükredenlerden olacağız' derler. Fakat o, onları kurtarıduğşnda, bir de bakarsın ki onlar, yeryüzünde haksızca ve vicdansızca davranırlar.” (Yunus; 10/22-23)

Burada *'tapılacak tek varlık olarak'* şeklinde tercüme edilen cümle; *'muhlisîne lehu'd-dine'* ifadesidir ve daha literal olarak, 'dini, sadece ona (Allah'a) tahsis etmek' anlamına gelir ve burada, diğer alt tanrılardan en azından bir süre vazgeçildiğine işaret edilmektedir. Başka pasajlarda da (yukarıda zikredilen 29/65 ayetiyle 30/33 ve 39/8 gibi ayetlerde), acil durumlarda Allah'a dua eden insanların kurtarıldıktan sonra, 'ortak koştukları tanrılarına döndükleri' ifade edilmektedir. Buna göre hem Allah'a hem de diğer alt tanrılara inanan bu kişilerin, haksızca ve vicdansızca davranma eğiliminde olduklarına dair kuvvetli bir tahmin vardır. Diğer taraftan Kuran'da açıkça belirtilmektedir ki, eğer insanlar sadece onun emirlerine itaat ederlerse Tanrı, hem bu dünyada hem öbür dünyada onlara güzellikle davranır. Az önce numaralandırılan dört Kuran'î temanın bu noktada birleştikleri söylenebilir. Tanrı, insanların davranışlarıyla ilgili bazı ölçüler belirlemek istedi ve bu ölçülerin insanlar tarafından bilinmesini peygamberler aracılığıyla sağladı. Eğer insanlar bu ölçülere göre yaşamazlarsa, Tanrı onları bu dünyada muhtemelen ama gelecek dünyada ise kesinlikle cezalandıracaktır. Fakat onlar bu ölçülere göre yaşarlarsa, Tanrı onları mükâfatlandıracaktır.

Kuran'ın pozitif mesajı işte budur. *Üst Tanrı* inancının aksine o, âlemin yaratılışı hakkında daha çok bilgi verir ve kâinatın, insanların hayatı için uygun şartlar oluşturduğunu vurgular. Bununla beraber bu iki inanç tarzı arasındaki en büyük tezat şudur ki Kuran'a göre Tanrı'nın insanlara acıması, lütuf ve merhameti, onun istediği ahlakî emirlerin onlar tarafından yerine getirilmesine bağlıdır. İlk pasajlarda bahsedilen hususlar, özellikle Mekke'deki şartlarla ilgilidir. Orada büyük tüccarlar (eşraf) insafsız ve haksızca davranabiliyorlar ve diğer birçok insanları da bu şekilde davranmaları için etkiliyorlardı. Fakat Kuran'ın sonraki bölümlerinde bu dini emirler, insan hayatının bütün yönlerini kuşatacak bir şekilde ortaya çıkar. Ahiret inancında, bu ilahî isteklerin yerine getirilmesi hususunda çok güçlü bir müeyyide vardır. Öyle ki bu müeyyide, gelenekteki diğer müeyyidelerin hepsinin yerine geçebilecek kadar güçlüdür. Ahiret inancında, ilahi emirlerin yerine getirilmesi ile ilgili çok güçlü bir vurgu vardır. Bununla beraber, tek ceza ahirette verilecek ceza değildir. Çünkü bazı zamanlar Kur'an şunda da ısrar etmektedir ki, Tanrı peygamberlerini inanmayanlara karşı destekleyecek ve inanmayanlar bu dünyada da çeşitli belalara duçar olacaklardır. Müslümanlar ayrıca, Hz. Muhammed'in peygamberliğinde, Bedir'deki zaferi ile hasımlarını cezalandırmasında ve sonraki diğer bütün başarılarında ilahî bir teyit buldular.

Kuran ayrıca diğer ilahları eleştirirken, negatif mesaj şeklinde ifade edilebilecek hususlar da içermektedir. Bu zaten şahadetin ilk yarısını oluşturmaktadır: "*Allah'tan başka ilah yoktur.*" Kuran'ın pek çok yerinde bu ifadenin farklı biçimleri mevcuttur. Diğer tanrıları eleştirirken Kuran, ilk anda onların varlığını yalanlama yoluna gitmemiştir. Ancak onların çok güçsüz birer dost olarak Tanrı'ya karşı bir şefaatchi olamayacaklarını vurgulamıştır:

"Allah'ı bırakıp taptıkları o putlar, şefaet etmeye malik değillerdir." (Zuhruf; 43/86)

"O anda, şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi ve şöyle dedi: 'Ey kavmim! Bu elçilere tabi olun... Ben o Yüce Tanrı'dan başka tanrılar edinir miyim? Eğer o çok esirgeyici Allah benim için bir zarar dilerse, onların bana hiçbir faydası olmaz ve onlar beni asla kurtaramaz.' " (36/20-23)

"Onlar Allah'ı bırakıp, kendilerine ne bir zarar ne de bir fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve şöyle diyorlar: 'Bunlar Allah katında bizim şefaatchilerimizdir.' " (10/18)

"Kıyametin kopacağı gün, o günahkârlar üzüntü içinde kalacaklar. Ortak koştuıkları putlarından kendilerine hiçbir şefaatchi çıkmayacaktır." (20/12 ve devamı)

"Her şeyi koruduğu (yucîru) halde, kendisi korunmayan (la yucârü aleyh)." (23/88 yukarıda da bahsedilmiştir.)"

Diğer tanrıların varlığını inkâr etmek yerine, bu şekilde onların güçsüzlüğünü vurgulamak, o dönemde Mekke'de yaşayanlara karşı muhtemelen çok daha etkiliydi. Bazı Mekkelilerin diğer tanrıların cinler veya melekler olduğu şeklinde bir düşünceye de sahip oldukları görülmektedir ve Kuran bunların (melek ve cinlerin) varlığını yalanlamamış fakat bunların Allah tarafından yaratıldıkları için, ona karşı tesirsiz oldukları vurgulamıştır. Bununla beraber, Kur'anî düşünceler belirginleştikçe, bir adım daha ileriye gitmek ve diğer tanrıların "*Atalarımızın taptıkları birer isimden başka bir şey olmadıklarını, Allah'ın onlara hiçbir otorite vermediğini, o müşriklerin sadece kendi (temelsiz) zanlarına ve heveslerine tabi olduklarını*" (Necm; 53/23) söylemek daha mümkün hale gelmiştir.

Bazı Müslüman âlimler, benim önceki yazımda yer alan "*Kuran bazen diğer tanrılardan melekler olarak bahseder.*" şeklindeki cümlemi eleştirdiler. Burada sonuç açısından bu meseleyi bir daha ele almak münasip olur. **Teixidor**, *The Pagan God* adlı

eserinde, meleklerden “*Tanrının kutsal çocukları*” diye bahseder (s. 14) ve Astarte’nin bir melek olarak düşünölebileceğini de ima eder (s. 38). Bu durumda Mekke’deki putperestlerin diğer tanrıları melek olarak görmelerinde şaşılacak bir şey olmamalıdır. Önceki sayfada diğer tanrıların onlara tapanlar tarafından bir aracı yani şefaathçi olarak göröldükleri ifade edilmişti. (Mesela; 10/18, 36/23). Ayrıca, zaten meleklerin şefaathçi olabileceğinden bahseden en az bir ayet vardır:

“Göklerde nice melekler vardır ki Allah’ın dilediğı ve razı olduğı kişiler hariç şefaathleri bir işe yaramaz.”(Necm; 53/26)

Bu düşünce şekli bizzat, bazı Mekkelilerin diğer tanrıları melekler olarak gördüklerini düşünme imkânı verir. Zira meleklerin aracı olmasını istemek, onlara tanrılık atfedip ibadet etmek ile aynı görünmektedir. Bununla beraber bu konu, putperestlerin cinlere veya meleklerle taptığını anlatan şu iki ayet ile de perçinleşiyor:

“Onlar Rahman’ın kulları olan melekleri dişi saydılar... Dediler ki; ‘Rahman dileyseydi biz onlara tapmazdık’. Onların bu konuda bir ilimleri yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar.” (43/19-20)

“O gün Allah, onların hepsini bir araya toplayacak ve meleklerle şöyle diyecek: ‘Bunlar mıydı size tapanlar?’ Onlar da diyecekler ki: Subhân Allah! Bizim dostumuz sensin, onlar değil. Bilakis onlar cinlere tapıyorlardı ve onların çoğı onlara inanmıştı.” (34/40-41)

Bu son ayet ile 18. surenin 50. ayeti karşılaştırılabilir. Orada İblis’in cinlerden olduğı söyleniyor ve insanlara soruluyordu: “*Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve soyunu mu dost ediniyorsunuz?*” (18/50) Bununla beraber Mekkeli putperestler arasında, melekler ile cinlerin birbirinden ayrılması konusunda bir karışıklık vardır. Çünkü diğer bir ayette (mesela, 2/34’te), İblis’ten bir melek olarak bahsedildiğı ortaya çıkıyor; itaat etmeyen bir melek. Bununla beraber bu konuda daha ileri gitmeden, Mekkeli putperestlerin diğer tanrıları bir melek olarak gördükleri konusunda Kuran’da kâfi derecede bilgi vardır. Kuran’da bu düşünce şeklinden bahsedilmektedir. Tabii ki Kuran, o meleklerle bir tanrı olarak ibadet eden kişilerin onlara yüklediğı gibi herhangi bir güçlerinin olmadığı konusunda da ısrar etmektedir. Nitekim diğer hususlarda olduğı gibi bu yönden de Mekkeli putperestler, kendilerini çevreleyen semitik toplumlara genel olarak çok benzemektedirler.